

- קפ-קפג — עדים זוממין, עגלה ערופה, ערי מקלט ולויים (133)
 קפו-קצג — עיר הנידחת ומלחמות (141)
 ריח-רכא — אונס, מפתה, מוצש"ר ויפ"ת (145)
 רכג-רלא — עונשין, דין סוטה. (154)
 רלב-רלד — עבד עברי ואמה עבריה (157)
 רלו-רלז — חובל ושור (159)
 רמג-רמד — גונב ממון ונפשות (161)

ואם נוסף עליהן את 14 מצוות המועדים, שאלמלא קידוה"ח בארץ ישראל אי אפשר היה לקיימם, מניין המצוות התלויות בארץ הוא 175 מתוך 248 (מצוות עשה). דהיינו רוב מצוות התורה! אומנם גם עובדה זו לכשעצמה דיה כדי להסביר את השמטת מצות ישוב הארץ ממניין המצוות, כי אין בכלל אלא מה שבפרט. אולם בהצטרף עם הסברנו, שאת הכלל אין צורך למנות בגלל היותו מושכל ראשון ורק את הפרטים יש למנות, הדבר מובן יותר.

סימן ג

דעת הרמב"ן בכיבוש הארץ

(הערות למאמרו של הגרנ"א רבינוביץ — תחומין עמ' 302)

ראשי פרקים

א. הוכחותיו של הרב רבינוביץ כי אין כיום	ד. ההכרח לומר שכיבוש הארץ כולל אפשרות למלחמה
ב. מלחמה — הכרח זמני	1. מלחמה כחלק הציבורי של מצות ישוב הארץ
ג. סתירת ההוכחות שכיבוש הארץ אינו כולל אפשרות למלחמה	2. הבנת בעל מגילת אסתר בדברי הרמב"ן
1. "כיבוש" כפשוטו — כיבוש מלחמה	3. כיבוש ארץ ישראל במלחמה דוחה
2. מלחמת יהושע כעונש	שבת
3. "מלחמת יהושע לכבוש" לדורות	ה. סיכום
4. מדוע לא כבש דוד את הר המוריה	

* * *

א. הוכחותיו של הרב רבינוביץ כי אין כיום מצות כיבוש

במאמרו על דעת הרמב"ן בכיבוש הארץ מעלה הרב נחום אליעזר רבינוביץ חידוש גדול ומקורי, המהווה "מהפכה" בחשיבה ההלכתית המקובלת עד כה. לפיו אין לדעת הרמב"ן מצוה להילחם על כיבוש הארץ, לדורות. היה כאן היתר של הוראת שעה בלבד ותו לא.

אך לדורות **אסור**, כביכול, להילחם על כיבוש הארץ בלבד, והמצוה להלחם קיימת רק כשהיא לעזרת ישראל מיד צר. מכיון שתורה היא, ולימוד היא צריכה, יורשה לענ"ד להעיר על דבריו ולסתור את הנחותיו, כדרכה של תורה. הנחותיו הן:

- א. "כיבוש" פירושו **שליטה** ולא מלחמה (רמב"ן עה"ת בראשית א', כ"ח).
- ב. מלחמת יהושע היתה **עונש** (רמב"ן עה"ת בראשית א', כ"ח).
- ג. הרמב"ן לא הזכיר אלא את מלחמת יהושע וכן במשנה לא הוזכרה אלא מלחמת יהושע ולא מלחמה לדורות הבאים.
- ד. מלחמה לכשעצמה **אסורה** ואין לך בה אלא חידושה, ומשום כך לא הותר כיבוש הארץ לדורות ע"י מלחמה (הנחה זו, הרמוזה בסוף דבריו, נראית לי כהנחת יסוד המשמשת רקע בסיסי כנראה, לכל מהלך דבריו של הרב רבינוביץ).
- ה. מדוע לא כבש דוד את הר המוריה במלחמה?

ג. מלחמה — הכרח זמני

אתחיל מהנחתו הרביעית, אין ספק שהמלחמה אינה רצויה ע"י התורה **לכתחילה**, ואכן לא מצינו מצוה להלחם אלא בדלית ברירה. אפילו בשבעת עמי כנען ועמלק נצטוינו להקדים שלום למלחמה. ורק כשלא השלימו נצטוינו להלחם. (עי' רמב"ם הל' מלכים פ"ו). המלחמה היא **הכרח זמני**, ולכן מינוי מלחמתי אינו עובר בירושה (אבני נזר יו"ד סי' ש"ב אות מ"ו בהג"ה, והגרש"י זי"ן ב"אישים ושיטות" עמ' 235 בשם מרן הרב קוק זצ"ל, עי' תחומין ד' במאמרי חרבות ואיתים אות ד'). האידיאל התורני הוא **שלום**, שמו של ה' שלום, ואחד מעקרי היהדות היא האמונה בביאת המשיח. אשר ילכד את האנושות כולה, ויקויים בה הכתוב "וגר זאב עם כבש" (ישעיהו י"א). בנושא זה דבר שפתים אך למחסור. ודוק ותשכח, לא מצינו "מצות מלחמה" — אלא: "מלחמת מצוה", כשלוחמים מקיימים מצוה, אך אין מצוה להלחם, כשאין הכרח לכך.

אין ספק, איפוא, שהרמב"ן לא התכוין מעולם לומר שאת ארץ ישראל יש לכבוש במלחמה **דוקא**. אין ספק שכונתו לומר שבארץ ישראל יש **לשלוט שליטה מליאה**, ואם הדבר יעשה בדרכים דיפלומטיות, או ממוניות, הרי בודאי שעדיף כך, ויש למצות כל דרך מעשית הנראית לעין כדי לקיים את המצוה בשלמותה, ורק כשנסתמות כל הדרכים יש לנקוט גם במלחמה. אולם כשיש הכרח לכך המלחמה היא מלחמת מצוה.

נמצא איפוא שאם יש מצוה לכבוש את ארץ ישראל גם ע"י מלחמה ממילא דרך זו מותרת. ואי אפשר להניח באופן שרירותי שהמלחמה אסורה, וממילא לקבוע שלא הותרה המלחמה כלל, אלא כהוראת שעה בלבד. דברים אלו לא ניתנים להאמר כפי שיתבאר להלן.

ג. סתירת ההוכחות שכיבוש הארץ אינו כולל אפשרות למלחמה

1. "כיבוש" כפשוטו — כיבוש מלחמה

עתה נעבור ונבדוק את יתר הנחותיו.

כיבוש פירושו שליטה. הדבר מוסכם עלי שכיבוש פירושו שליטה, אולם גם שליטה צבאית פירושה שליטה. כיבוש אין פירושו שליטה אזרחית בלבד. פירושו גם שליטה אזרחית. אולם אי אפשר להוציא את המונח מפשוטו ולשלול ממנו את הוראתו הבסיסית הכוללת גם כיבוש צבאי.

בכך נבין את דברי הגמ' (קידושין ל"ה ע"א) הפוטר את האשה ממצות פרו ורבו ומחייבת את האיש בלבד, שנאמר "ויברך אותם א-לקים ויאמר להם א-לקים פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשוה (בראשית א', כ"ח), איש דרכו לכבוש ואשה אין דרכה לכבוש". ופירש רש"י: "דרכו לכבוש את הארץ במלחמה... וכיון דלא קרינן בה וכבשוה לא קרינן בה פרו ורבו". והקשה המהרש"א (בחידושי אגדות יבמות ס"ה, ב') מי הכריח את רש"י לפרש כן ולמה לא יהיה כינוי של וכבשוה שב אל הנקבה כדרך שאמר "והוא ימשול בך"? (ואכן כך פירש באמת הרע"ב). כנראה לא יכול היה רש"י להתעלם ממשמעותה המקורית של המלה "לכבוש" שפירושה כיבוש מלחמתי, והדברים תואמים את דברי הגמ' בקידושין (ב' ע"ב) איש דרכו לעשות מלחמה, אין דרכה של אשה לעשות מלחמה.

ואף הרע"ב שפירש שדרכו של האיש לכבוש את אשתו, אינו שולל את פירושו של רש"י שדרכו של האיש לכבוש במלחמה ולא האשה, אלא שכאן יש להדגיש גם את הכיבוש הספציפי של האיש את אשתו. הן משום שנאמר "וכבשה" ויש אם למקרא (עיי' תוס' סנהדרין ד', א' ד"ה כולהו ובערל"נ שם) והן משום שבקיום מצוה זו הוא העושה והיא אינה אלא קרקע עולם לכן מתאים לכך יותר פירוש זה, ובתורת שלמה (בראשית א' תשצ"ג) הביא ממדרש תנחומא וישלח את שתי הדרשות גם יחד, גם זו של רש"י וגם זו של הרע"ב, ומבואר שאין כאן מחלוקת.

הטוען, איפוא, שכונת הרמב"ן בדבריו "לכבוש" לשלול כיבוש מלחמתי מכל וכל, עליו הראיה.

2. מלחמת יהושע כעונש

שמלחמת יהושע היתה עונש היא דבר נכון ומוסכם. כל מלחמה היא עונש, לא רק לעמים אלא גם לישראל (עיי' גם ספורנו במדבר י', ל"ה). אילו זכינו היינו כובשים את ארץ ישראל כיבוש רוחני, או לכל הפחות כיבוש בידי שמים, כמו שנפלה יריחו. משלא זכינו נאלצים אנו להחזיק בשלח. וזוהי גם כונת הפסוק (שופטים ג', ב'): "רק למען דעת דורות בני ישראל ללמד מלחמה רק אשר לפנים לא ידעום" (ועיי' רש"י).

אולם עתה, במציאות העכשווית, אשר תימשך לצערנו עד ימות המשיח (שגם עליו נאמר שילחם מלחמות ה'. עין רמב"ם הל' מלכים פי"א ה"ד) מלחמת המצוה היא בלתי נמנעת וכשהכרח לעשותה (אחרי שמוצו כל הדרכים האפשריות) היא מצות עשה מהתורה לדעת הרמב"ן.

3. "מלחמת יהושע לכבוש" לדורות

מהביטוי "מלחמת יהושע לכבוש" אין ללמוד כלל שהכונה היא רק לדורו של יהושע בלבד ולא לדורות הבאים. מלחמת יהושע היא דוגמא בלבד. כשם שמלחמת דוד להרווחה היא דוגמא בלבד. והש"ס כולו מלא ממונחים דוגמתיים "פסיק רישיה" ו"מעשה קוף" וכהנה

לא לפים ולרבבות. וידוע שלשון התלמוד הוא קיזואיסטית, בלשון המשפטנים, והאריכות בנושא זה מיותרת.

4. מדוע לא כבש דוד את הר המוריה

באשר לכיבוש הר המוריה, אין ספק שאם אפשר היה לרכוש את הר המוריה בכסף לא היה הכרח לכבושו במלחמה. והוא הדין לכל מקום ומקום בארץ ישראל וכמ"ש לעיל. מלחמה היא הברירה האחרונה, ועם זאת הלגיטימית. אך יתכן שבהר המוריה פעלו שיקולים נוספים:

בית הבחירה שעתיד להיבנות על הר המוריה חייב לשמש בית תפילה לכל העמים והמקום שממנו תצא תורה לעולם כולו ואליו ינהרו כל הגויים. מקום זה מן הראוי שלא ייכבש במלחמה. כשם שהמזבח היה חייב להבנות מאבנים שלמות ולא גזית "כי חרבך הנפת עליה ותחללה". ושלמה המלך החמיר והידר שקול ברזל לא יישמע בכל הבית בהיבנותו. ולכן לדוד נאסר לבנות בית לה' כי "דם לרוב שפכת ומלחמות גדולות עשית" (דבה"א, כ"ב, ח). למרות שמלחמותיו מלחמות ה' היו, ואף מלחמות הרשות שנלחם, ברשות סנהדרין היו, (ב"ר ספ"ו וילק"ש שמואל א' פט"ז סי' קכ"ד), מכל מקום בית המקדש, האמור להיות מרכז הרוחני והמאחד של העולם כולו, מן הראוי שלא יבנה ע"י איש מלחמות, ולכן גם לא כבש דוד את המקום במלחמה.

ומצאתי במנחת חינוך (מצוה רפ"ד עמ' 198) שהקשה מדוע לא כבש דוד את גורן ארונה היבוס במלחמה, ומה היה ההיתר להשאירו במקום עד אותה עת והרי עברו על איסור "לא תחנם" ו"לא ישבו בארצך"? ובסוף דיונו הוא כותב:

"קרוב לומר כי היה רצון ה' יתברך שמקום הקדוש הזה שבו השראת השכינה לעולמי עד לא יהיה בחזקה, אפילו בהיתר, ע"י כיבוש מלחמה. ושלמה לא רצה לבנות ביה"ק משלל דוד המע"ה... ואפילו במתנה לא רצה דוד המע"ה ליקח, רק בכסף מלא. ורצה שיהיה חלק לכל ישראל במקום המקודש הזה... א"כ מקום זה נקנה לנו בחזקה ונתקדש גם לענין תרו"מ וחלה. ואח"ז בגלות נבוכדנאצר, אף שבטלה קדושת כל הארץ, כי לא היתה רק מחמת כיבוש, אבל קדושת הר הבית לא נתבטלה כלל, אף לענין תרו"מ וחלה, כי בזה קדושה ראשונה קידשה לשעתה ולעתיד לבוא, כי לא בא בידינו בכיבוש אלא בחזקה..."

(ועיין בדברי הרמב"ם בהל' ביהב"ח פ"ו ובפירושו המופלא של מרן הרב זצ"ל על דברי הרמב"ם שהביאם הגרש"י ז"ו ב"אישים ושיטות" עמ' 235).

עכ"פ דבריו ברור מיללו שהיה היתר פשוט לכבוש את גורן ארונה היבוס במלחמה, ורק מסיבות מיוחדות שהמקום גרמן נמנעו מלעשות כן.

ד. ההכרח לומר שכיבוש הארץ כולל אפשרות למלחמה

ועתה נבוא להוכיח שלא זו בלבד שאין בדברי הרמב"ן שום רמז למניעת הכיבוש ע"י מלחמה, אלא שאדרבא, האפשרות לכבוש את הארץ ע"י מלחמה היא חלק מהותי של המצוה ובלעדיה אין להבינה ולקיימה כהלכה, גם כשהמלחמה עצמה לא תבצע בפועל.

1. מלחמה כחלק הציבורי של מצות ישוב הארץ

הרשב"ש בתשובותיו סי' ב' בהביאו את דברי הרמב"ן כותב בין היתר: "אמנם מצוה זו אינה מצוה כוללת לכל ישראל בגלות החל הזה, אבל היא נמנעת מן הכלל (כן היא גירסת הגר"י שצפאנסקי בספרו "ארץ ישראל בספרות התשובות" כרך א' עמ' קל"ג) כמו שאמרו ז"ל בגמרא כתובות פרק האחרון שהיא מכלל השבועות שהשביע הקב"ה את ישראל לא ימהרו את הקץ ושלא יעלו בחומה... אמנם מצוה היא על כל יחיד לעלות לדור שם..."

העולה מדבריו הוא שלדעת הרמב"ן מצוה זו כוללת שני חלקים, חלק ציבורי וחלק אישי. החלק הציבורי כולל בתוכו את האפשרות לעלות בחומה, דהיינו, כיבוש מלחמתי, וחלק זה נמנע מאתנו בזמן הגלות. אך החובה האישית ניתנת לקיום גם בזמן הגלות. והיא חובה גם בזה"ז על כל אחד ואחד מישראל.

והנה, היכן מצא הרשב"ש רמז לדבריו שלדעת הרמב"ן יש מצוה ציבורית בישיבת הארץ? ע"כ רק משום שהמצוה כוללת גם אפשרות למלחמה, ומלחמה לא תיתכן אלא בציבור. יחיד הנאבק עם גוי אינו נקרא לוחם ומאבקו אינו מלחמה. המלחמה היא מצוה ציבורית. עיין למשל בספהמ"צ לרס"ג שמנה את מצות השלום לפני המלחמה (י"א) ואת מצות מחיית עמלק (ס"א) בין הפרשיות המוטלות על הציבור. גם הרמב"ם קבע את מצות מחיית עמלק כמצוה ציבורית (ועיין תו"ש פ' בשלח בסוף המילואים). וכבר ידוע התירוץ על הסתירה בספר החינוך שבמצות מחיית ז' עממין (תכה) כתב שמצוה זו חלה גם על נקבות בעוד שבמצות מחיית עמלק (תר"ג) כתב שנשים פטורות ממצוה זו. והתירוץ הידוע הוא שלדעתו יש במצות מחיית ז' עממין מצוה ציבורית ומצוה אישית, שכן כתב "והעובר על זה ובא לידו אחד מהם ויכול להורגו מבלי שיסתכן בדבר ולא הרגו בטל עשה זו". מבואר בדבריו שהמצוה היא אישית, ובזאת מיישבים גם את קושיית המנ"ח שם שהקשה על החינוך שהתנה קיום מצוה זו ללא סיכון אישי, וקשה הרי אין מלחמה ללא סיכון, וזהו הרי גדרה של מצוה זו שישתכנו בה? ועל כרחק ההסבר הוא שרק מלחמה ציבורית מתירה סיכון אישי, משום שהפרט לא נחשב ביחס לכלל, כי במלחמה הכלל נחשב לאישיות אחת והפרט רק לאבר בודד בגוף הכללי. לא כן במצוה אישית שם אין היתר להסתכן. (ועיין מש"כ מו"ר הגר"ש ישראלי בעמוד הימיני סי' י"ד).

ולפי"ז בחלק הציבורי של המצוה אכן מותר להסתכן ואשה פטורה ממנו כי אשה אינה נמנית בין הלוחמים. אך בחלק האישי של המצוה אין היתר להסתכן ואשה חייבת, כשם שמצינו ביעל שהרגה את סיסרא.

2. הבנת בעל מגילת אסתר בדברי הרמב"ן

ב"מגילת אסתר" בבואו לתרץ את הרמב"ם מפני השגותיו של הרמב"ן משתמש בעיקר בענין שלוש השבועות, שלא יעלו בחומה וכו', כלומר שלא נמרוד באומות ללכת לכבוש את הארץ בחזקה. כלומר המג"א הבין בדעת הרמב"ן שהמצוה כוללת גם את אפשרות המלחמה. חלק זה במצוה נראה למג"א עיקרי, ולכן סבור הוא שמאחר וא"א לקיים חלק זה בטלה המצוה בזה"ז מכל וכל. ועכ"פ לדעתו זוהי דעת הרמב"ם, שמאחר ואין המצוה ניתנת לקיום בכל הדורות אין למנותה במנין המצוות.

אפשר כמובן לומר, שאדרבא, מכאן ראייה לפירוש המפרש את דעת הרמב"ן שלדעתו אין המלחמה מכלל המצוה לדורות, אלא הוראת שעה בלבד, ולכן סבור הרמב"ן שיש למנות מצוה זו לדורות משום שעיקרה אינו תלוי במלחמה כלל.

אפשר לומר כן, אך אין הכרח לומר כן. שהרי לרמב"ן יש תירוץ פשוט: **בעקרון** המצוה נוהגת **לדורות** ורק בגלל עיכובים טכניים לא ניתן לקיימה כיום. סיבה זו אינה מצדיקה את מניעת מנייתה של המצוה במנין המצוות. ואכן הרמב"ם עצמו נוקט בסיבה זו במצוה אחרת (קפ"ז) **מצות מחיית עמלק**, עיי"ש. (המג"א סובר כנראה ששונה מצות ישוב ארץ ישראל ממצות מחיית עמלק משום שלא רק עיכוב **חיצוני** גורם למניעת קיומה של המצוה בזה"ז, אלא עיכוב **מהותי**. כל עיקר קיומה של המצוה, הישיבה בארץ ישראל, הותנה מראש ע"י התורה בזכותו של עם ישראל. והעונש הגדול ביותר המוטל על עם ישראל הוא הגלות. כלומר, התורה עצמה קבעה שמצוה זו לא תוכל להתקיים בכל הדורות, ושלוש השבועות אינן אלא הביצוע של תוכחות התורה והן עדות שהמצוה מצד **עצמה** לא ניתנת לקיום בכל הדורות).

3. כיבוש ארץ ישראל במלחמה דוחה שבת

האגלי טל (מלאכת טוחן אות ל"ח או"ק ו') מביא את דברי הירושלמי (מו"ק פ"ג ה"ד): "דיב"ל שאל לר"ל: מהו ליקח בתים מן הגוי בשבת? א"ל תני בשבת מותר... שכן מציינו שלא נכבשה יריחו אלא בשבת", וביאר האג"ט את דברי הירושלמי וזו לשונו:

"משום דעיקר כיבוש ארץ ישראל דוחה שבת במלאכה של תורה, ע"כ הקנין שדומה קצת לכיבוש כמ"ש הרמב"ם פ"א מהל' תרומות שדומה לכיבוש יחיד – דוחה שבות דאמירה לגוי."

והנה אין ספק שרק מלחמה הותרה בשבת, אך כיבוש באופן אחר לא מצינו לו היתר בשבת, אלא א"כ נלמד גם אותו ממלחמה. שהרי המקור הוא בפסוק "עד רדתה" – אפילו בשבת" (שבת י"ט ע"א) ופסוק זה במלחמה נאמר, וא"כ לדעת האגלי טל מצות המלחמה **לדורות** נאמרה ולכן מצווין אנו גם כיום לקנות קרקע בארץ ישראל אפילו בשבת.

אם כדברי הרב רבינוביץ שהמלחמה היא הוראת שעה בלבד לשם מה הזכירה כלל הרמב"ן בדבריו? הרי המצוה מבוארת יותר טוב ללא איזכור המלחמה כלל, כי לדעת הרב רבינוביץ "אסור" לקיים מצוה זו בדרך מלחמתית, וא"כ לא היה הרמב"ן צריך להזכירה כלל ועיקר? אלא ע"כ כונתו כפשוטה ללמדנו שכשיש הכרח מצוה להילחם כדי לקיים מצוה זו.

ה. סיכום

הפירוש המוסכם והפשוט בדברי הרמב"ן הוא שהמלחמה היא חלק בלתי נפרד ממצות ישוב הארץ, וכשהתנאים מחייבים זאת היא מצוה מעשית הנוהגת לדורות. מכח חלק זה שבמצוה מתחייב אופיה הציבורי של המצוה, שזכינו לקיימו בדורנו, עם הקמתה של מדינת ישראל. (משיחותיו של מו"ר הגרצ"י קוק זצ"ל בימי העצמאות בישיבה. ועין "לנתיבות ישראל" ח"א עמ' 178).

וכל המוציא את דברי הרמב"ן מפשוטם עליו הראיה.

עם זאת, מוסכם שגם לדעת הרמב"ן אין מצוה להילחם בכל תנאי, המלחמה אינה אלא אמצעי להשגת הריבונות על ארץ ישראל, ואין מקום להילחם אלא לאחר שמוצו כל

האמצעים האחרים. מסתבר גם שיש לשקול שיקולים של סיכויי הנצחון במלחמה וצמצום מספר האבידות הן אצלנו והן אצל אחרים. אך עקרונית אמצעי זה של המלחמה הוא חלק לגטימי של המצוה.

סימן ד

מצות ישוב ארץ ישראל במשנת הגר"א*

ראשי פרקים:

ה. קדושת הארץ וקדושת המקדש	א. אשה בישוב ארץ ישראל
ו. דעת הגר"א	ב. שני חלקים בישוב הארץ
ז. גירסת ספר "שער החצר"	ג. ישוב הארץ כמצוה ציבורית
ח. דעת תלמידי הגר"א	ד. "חובת הארץ" ו"קדושת הארץ"

* * *

א. אשה בישוב ארץ ישראל

בביאור הגר"א לאבן העזר (סי' ע"ה ס"ק י"ז) הביא הגר"א את שיטת המהר"ם מרוטנבורג (מובאת בטור שם), שבזמן הזה אין האשה כופה את האיש לעלות לארץ ישראל, בעוד שהאיש כופה את האשה.

מקורם של דברי המהר"ם הוא גירסת הירושלמי (כתובות פ"ג ה"א) בתוספתא (פ"ב ה"ב):

"הוא רוצה לעלות לארץ ישראל והיא אינה רוצה – כופין אותה לעלות. היא רוצה והוא אינו רוצה – אין כופין אותו לעלות. הוא רוצה לעלות לירושלים והיא אינה רוצה – כופין אותה לעלות. היא רוצה לעלות והוא אינו רוצה – אין כופין אותו לעלות."

וזאת בניגוד לגירסת הדפוסים בתוספתא, שבכל המקרים נאמר שם "כופין". עפ"י גירסת הירושלמי כתב המהר"ם שיש להבחין בין כפיית האשה לכפיית האיש בזמן המקדש לבין הכפיה בזמן הזה, ובזמן הזה רק האיש כופה את האשה לעלות, בעוד שבזמן המקדש גם האשה כופה את האיש לעלות. והמהר"ם פירש שכוונת התוספתא לעליה לארץ ישראל.

* תשרי תשנ"ח.